

نگاهی تطبیقی به انگاره عهد عتیق و قرآن کریم از پنداره «پسر خدا بودن عزیز» و انعکاس آن بر نگاره‌های اسلامی

چکیده

در متون بنیادی دین یهود مانند عهد عتیق و تلمود کم‌ترین اشاره‌ای به مفهوم «ابن الله» بودن عزیز نشده است. با این وجود، قرآن یک‌بار به روشنی (توبه/۳۰) و بار دیگر نیز به صورت تلویحی (بقره/۲۵۹) در چگونگی مرگ عزیز از وی، نام برده است. این نوشتار با روش توصیفی-تحلیلی، به تطبیق جایگاه عزیز در متون مقدس یهود و اسلام می‌پردازد. با بررسی و تدبر در متون معتبر یهود هیچ اثری از مفهوم پسر خدا بودن عزیز به دست نیامد. حال آنکه در منابع مهم تفسیری اسلامی میان مفسران مشهور، درباره این انگاره، نه تنها وحدت‌رویه و نظر دیده نمی‌شود، بلکه با برداشت‌های متفاوتی از این نسبت روبه‌رو هستیم. چنانکه آلوسی و فخررازی آن را نسبتی حقیقی دانسته، اما بحرانی و طباطبایی آن را نسبتی مجازی و تشریفی می‌پندارند. در این میان، مفسرانی نیز هستند که آن را باور عده‌ای معدود یا فرقه‌ای منقرض شده از یهود پنداشته‌اند و یا اساساً درباره این نسبت توضیح روشنی نداده‌اند. این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که دیدگاه مفسرانی که مفهوم ابن‌الله بودن را صفتی تکریمی و تعظیمی برای عزیز در نظر گرفته‌اند، می‌تواند درست و قابل‌پذیرش باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مفهوم «ابن‌الله» بودن در متون بنیادی دین یهود.
۲. بررسی دیدگاه مفسرانی که مفهوم ابن‌الله بودن را صفتی تکریمی و تعظیمی برای عزیز در نظر گرفته‌اند.

سؤالات پژوهش:

۱. مفهوم «ابن‌الله» بودن در متون بنیادی دین یهود چیست؟
۲. دیدگاه مفسرانی که مفهوم ابن‌الله بودن را صفتی تکریمی و تعظیمی برای عزیز در نظر گرفته‌اند، چیست؟

کلیدواژه‌ها: ابن‌الله، عهد عتیق، قرآن، یهود و اسلام، نگارگری اسلامی.

بررسی دقیق و موشکافانه درستی و نادرستی پاره‌ای از باورهای دینی امر دشواری است. به‌ویژه آنگاه که گذر تاریخ و تحریف محرّفان بر دامنهٔ محتمل بودن این ابهام‌ها افزوده باشد. محل اختلاف بودن نسبت «ابن‌الله» راجع به برخی از بزرگان بنی‌اسرائیل در زمرهٔ این مباحث قرار می‌گیرد. با وجود آنکه در کتب عهد عتیق هیچ اشاره‌ای به عقیدهٔ قوم یهود دربارهٔ پسر خدا بودن عزرا یا عزیر نشده است، اما مسیحیان همچنان قائل به بنوّت عیسی (ع) هستند. البته نصاری معتقدند که عیسی پسر معنوی خدا و خدا پدر معنوی اوست. قرآن کریم ضمن کفر انگاشتن هر دو دیدگاه فرزند خدا پنداری عزیر را به‌عنوان باور یهودیان مذمت کرده و با صراحت به آنان نسبت داده است. قرآن کریم در آیهٔ شریفه: «قَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاءُهُ...» (مائده/۱۸) کلیت اعتقاد یهود و نصاری را درخصوص فرزندان خدا پنداشتن خویش مورد انتقاد قرار می‌دهد. سپس در آیهٔ دیگر در مقام نفی این نسبت به بزرگان دین فرمود: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرُ ابْنُ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ». (توبه/۳۰) (و یهود گفتند: عزیر، پسر خداست و نصاری گفتند: مسیح، پسر خداست این سخنی است [باطل] که به زبان می‌آورند، و به گفتار کسانی که پیش از این کافر شده‌اند شباهت دارد. خدا آنان را بکشد چگونه [از حق] بازگردانده می‌شوند؟)

دغدغهٔ اصلی این تحقیق بررسی چگونگی نگاه دوگانهٔ این دو متن وحیانی- بنابر باور یهود و اسلام- در موضوع پسر خدا پنداشتن عزیر نبی است. بنابراین، در این اختلاف دیدگاه، انجام پژوهشی بی‌طرفانه و جامع ضرورت دارد تا حقیقت مدعای قرآن روشن و جایگاه وحیانی و به دور از اشتباه بودن آن نمایان‌تر شود. پرسش اساسی و بنیادی این جستار در مرتبهٔ اول بیان، بررسی و تحلیل برداشت و توجیه مفسران مسلمان از «ابن‌الله بودن عزیر» است. پرسش دوم اینکه متون مقدس یهود دربارهٔ انتساب این صفت به عزرا و نقش او در دین یهود چه دیدگاهی دارند؟ در این جستار دیدگاه یکسان و همگون متون دینی یهود دربارهٔ عزرا^۱ (عزیر)، و دیدگاه ناهمگون و ناسازگار مفسرین بزرگ اسلامی دربارهٔ نسبت ابن‌الله بودن عزرا، بررسی خواهد شد و به تشریح دیدگاهی که ضمن قبول ظاهر آیه، به معنای باطنی آن اشاره می‌کند خواهیم پرداخت.

شایان ذکر است در این موضوع جز اشارات اجمالی متون وحیانی و تفاسیر نگاشته شده بر این متون در بارهٔ شخصیت عزرا (عزیر) نوشتار مستقل و خاصی در اختیار نیست. عهد عتیق عزرا را از نوادگان هارون برادر موسی (ع) و رئیس کاهنان و اهل بابل و کاتب ماهر شریعت آسمانی موسی می‌داند (ر.ک. عزراء، ۷: ۶-۱). قرآن کریم (توبه/۳۰) نام عزیر و پاره‌ای از پندارهای بنی‌اسرائیل دربارهٔ او را برای همگان تبیین می‌کند. نگارندگان این نوشتار هیچ مقالهٔ مدونی را تحت این عنوان- به‌جز مورد زیر- به مثابهٔ پیشینهٔ بحث نیافتند. مهریزی، محدثه (۱۳۹۶) پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان: «عزرا و عزیر در سنت یهودی و اسلامی» دانشگاه ادیان و مذاهب قم کوشیده است با بررسی متون اسلامی (شیعه و سنی) و یهودی به بررسی شخصیت عزرا در دین یهود و عزیر در دین اسلام و اقدامات این شخصیت مهم و تأثیرگذار یهودی بپردازد. این نوشتار زوایایی پنهان زندگی عزرا همچون زنده‌شدن وی را پس از گذشت صد سال از مرگش که در برخی متون اسلامی بر عزیر تطبیق شده است، بررسی می‌نماید. پاسخ به این سؤال که آیا یک شخصیت هستند یا نه پرسش اصلی ایشان است که تلاش کرده‌اند مصداق تاریخی یکی‌بودن عزیر و عزرا را بررسی کنند. اما پرداختی عمیق که معطوف به ارائه پاسخ به پرسش موردنظر در پژوهش حاضر باشد دیده نمی‌شود و کشف برداشت و

توجیه مفسران اسلامی از ابن‌الله عزیر و همچنین توجیه و توضیح عهد عتیق از ابن سخن قرآن، همچنان به قوت خود باقی است. همین امر ما را بر آن داشت تا برای یافتن پاسخ و دستاورد تازه‌ای در این بحث، به مطالعه تطبیقی و ژرف‌تر در متون وحیانی و تفاسیر موجود هر دو دین بپردازیم.

نتیجه‌گیری

با بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مطرح شده در متون مقدس عهد عتیق و قرآن و همچنین داده‌های پژوهشگران و مفسران درباره نسبت میان عزیر یا عزرا با خدا، نشان داده شد ادعای قرآن مبنی بر اینکه یهود عزیر را به‌عنوان پسر خداوند می‌شناسند، یک ادعای واهی نیست؛ با این وجود می‌توان میان این دو متن مقدس جمع کرد. بدین‌گونه که باتوجه به اهمیت تورات در میان یهودیان و به پاس بزرگداشت جایگاه فرهمند و نقش عزرا در گردآوری دوباره تورات و بازسازی جامعه دینی یهود با محوریت تورات، قرآن کریم ایشان را از زبان یهود با نسبت و لقبی سترگ نام برده و آن نسبت پسر خدا بودن عزرا است. چنان‌که صاحب‌المیزان نیز تأکید دارد، این نسبت به هیچ عنوان همسان و قابل قیاس با نسبت عیسی به خدا از دیدگاه ترسایان نیست زیرا قرآن در نفی این اعتقاد نصاری به کرات و در بسامد بالایی از عیسی (ع) با تعبیر فرزند مریم یاد می‌کند. بدون تردید، کاربرد تعبیر جمع «أبناء الله و أحبائه» از سوی یهود و نصاری تداعی‌کننده اندیشه منتخب خدا انگاری و محبوبیت آنان نزد خداوند بوده است، به دلیل قرینه‌ای است که دیدگاه ما را تأیید می‌کند واژه أَحِبَّاء در ادامه آیه می‌باشد. در عین حال کاربرد «ابن‌الله» درباره بزرگان و انبیای الهی را می‌توان همانند ترکیبات اضافی «بیت‌الله» و «یدالله» از نوع اضافه تشریفی قلمداد نمود، یا به‌سان دیگر صفات و القاب مانند حبیب‌الله، خلیل‌الله و جارالله و... که به صالحین و اولیاء خدا و تأثیرگذاران دینی نسبت داده شده می‌توان به معنای مجازی تعبیر کرد. بدین‌گونه حقیقت سخن قرآن در بیان پندار یهودیان درباره عزیر آشکار می‌گردد، و متقابلاً یهودیان نیز به وحیانی بودن قرآن رهنمون می‌شوند.

منابع

قرآن کریم

اپستاین، ایزیدور. (۱۳۸۵). یهودیت بررسی تاریخی، برگردان بهزاد سالکی، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

اسپینوزا، باروخ. (۱۳۷۸). «مصنف واقعی اسفار پنجگانه». ترجمه علیرضا آل‌بویه، دو فصلنامه هفت آسمان، شماره ۱. آلوسی بغدادی، محمود. (۱۹۹۴م). روح‌المعانی فی التفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، ضبطه و صححه علی عبدالباری عطیه، بیروت: دارالکتب العلمیه.

بحرانی، هاشم. (۱۳۸۸). ترجمه تفسیر روایی البرهان، برگردان: رضا ناظمیان، علی گنجیان، صادق خورش، تهران: کتاب صبح با همکاری نهاد کتابخانه‌های عمومی سراسر کشور.

بیضاوی، عبدالله. (۱۴۲۱ه). انوار التنزیل و اسرار التاویل، حقه: محمد صبحی، محمود احمد الاطرس، بیروت: ایمان. ثعالبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). الکشف و البیان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

زریاب خویی، عباس. (۱۳۵۰). سه نکته درباره رشیدالدین فضل‌الله. مجموعه خطابه‌های تحقیقی درباره خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، تهران: دانشگاه تهران.

زمخشری؛ محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف؛ بیروت: دارالکتاب.

سالتز، آدین اشتاین. (۱۳۸۳). سیری در تلمود، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۸۷). المیزان، برگردان محمد باقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان، تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۳ق). جامع البیان عن تأویل ای القرآن، بیروت: دارالفکر.
- طوسی حمد بن حسن. (بی تا). التبیان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- فراء، یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰). معانی القرآن، قاهره، الهیئة المصریة العامة للكتاب.
- فیض الکاشانی، محسن. (۱۴۱۹ق). الصافی فی تفسیر القرآن، تحقیق: محسن الحسینی الامینی، طهران: دارالکتب الاسلامیة.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- کهن، ابراهام. (۱۳۸۲ش). گنجینه ای از تلمود، برگردان: امیرفریدون گرگانی، تهران: اساطیر.
- گنابادی، محمد. (۱۳۹۴). بیان السعادة فی مقامات العبادة، برگردان: حشمت ریاضی، شهرام صحرايي، تهران: حقیقت.
- مصطفوی، حسن. (۱۲۹۷). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). التفسیر، تحقیق: أحمد فريد المطبعة: بیروت: دارالکتب العلمیة.
- منشی کرمانی، ناصرالدین. (بی تا). نسائم الاسحار من لطائف الاخبار در تاریخ وزرا. به کوشش جلال الدین حسینی ارموی. تهران: دانشگاه تهران.
- هاکس، جیمز. (۱۳۷۷). قاموس کتاب مقدس، تهران: اساطیر.
- Skolnik, F. (۱۹۴۵). Encyclopedias Jews, Vol.II. Berenbaum, Michael.
- Williamson, H. G. M. (۲۰۰۸). "The Aramaic Documents in Ezra Revisited", *The Journal of Theological Studies*, Volume ۵۹, Issue ۱, April.
- S.Fried, L. (۲۰۰۳). Who WROTE EZRA-NEHEMIAH – AND WHY DID THEY?. This paper was presented at a seminar at the Hebrew university in jerusalem in january.